

OLDURGANLIK VE ETTİRGENLİK ÇATI EKLERİNİN İŞLEVLERİ*

Funda KARA**

Geliş Tarihi: Ağustos, 2016

Kabul Tarihi: Eylül, 2016

Öz

Fiilden fiil yapım ekleri, diğer türetim ekleri gibi, sözlük elemanı olabilecek kelimeler meydana getirirler. Ancak aynı başlık altında incelenenler bile sözlük anlamından çok söz dizimsel işlevleri olan ekler de vardır. “Çatı ekleri” olarak bilinen bu ekler, cümlede eyleyen değeri taşıyan öğeleri düzenler, anlama katkıda bulunur, cümle yapısını değiştirir ve bunlara bağlı olarak işlevlerine göre adlandırılır. Çatı ile ilgili terimlerin adlandırılmasında tam bir tutarlılık yoktur. *Oldurganlık* ve *ettirgenlik* de bu tutarsızlığa konu olan terimlerdenidir. “Her iki terim de aynı şeyi mi ifade ediyor? Eğer öyleyse, neden iki farklı terime ihtiyaç duyulmuş? Biri diğerinin alt başlığı olabilir mi?” gibi sorular, söz konusu eklerin cümlede kazandıkları anlam ve işlevleri doğrultusunda cevaplandırılabilir. Aşağıdaki makalede, birbirlerinden farklı anlam ve işlevlerde kullanılan bu terimlerin, çatı kavramı içinde ayrı ayrı ele alınması gerektiği anlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Çatı ekleri, oldurganlık ekleri, ettirgenlik ekleri.

THE FUNCTIONS OF TRANSITIVE AND CAUSATIVE VOICE SUFFIXES

Abstract

Words of dictionary elements such as derivational affixes of verbs and other deduction affixes are constituted out of verbs. However, even though they are analyzed under the same title, there are affixes with functions of syntax rather than dictionary meanings. These affixes known as ‘voice suffixes’ organize the elements of agents in a sentence, make contributions to the meaning, change the structure of the sentence and named according to their functions in relation to those activities. There is not a complete coherence in the denotation of the terms related to the voice. *Transitive* and *causative* are two terms dealing with this inconsistency. Questions such as “Do both of the terms mean the same thing? If so, why is there a need of two different terms? Could one of them be the subtitle of the other?” can be answered in accordance with the meanings and functions of the aforementioned suffixes that they obtain in a sentence. In this study, it has been discussed the necessity of separate analysis of these terms used in different meanings and functions in terms of the concept of voice.

Keywords: Voice suffixes, suffixes of transitive and causative structures.

* Bu makale, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Eğitim Fakültesi öncülüğünde 28-30 Mayıs 2015 tarihinde gerçekleştirilen 1. Uluslararası Dil Eğitimi ve Öğretimi Sempozyumu’nda (UDES 2015) sunulan “Ettirgenlik Çatı Eklerinin İşlevleri” başlıklı bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş şeklidir.

** Doç. Dr.; Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, drfundakara@yahoo.com.

1. Giriş

Çatı kavramı; fiillerin kendilerine mahsus niteliklerinin, sözlük anlamlarının ve aldıkları belli başlı eklerin (kimi kez zamirlerin yardımıyla) cümledeki eyleyenleri (özne, nesne, tümleç¹) nasıl değiştirdiğini, söz dizimine, anlama nasıl etkide bulunduğunu inceleyen bir dilbilgisi kategorisidir.

Bu kategoride kullanılan ve işlevlerini üzerlerinde taşıyan terimler;

etken (et-ken; eden, yapan),

edilgen (ed-il-gen; edilen, yapılan),

dönüşlü (dön-üş+lü; kendine dönen),

meçhul (Ar. bilinmeyen, bilinmedik; malum karşıtı, geçişsiz ve edilgen; belirsiz),

işteş (iş+te eş; işte ortak),

karşılıklılık (karşı+lık+lı+lık),

ettirgen (et-tir-gen; ettiren, yaptıran),

oldurgan (ol-dur-gan; ‘olur’ hale getiren),

oluş (ol-uş) ve türevleridir. Geçişlilik (geç-iş+li+lık) ve geçişsizlik (geç-iş+siz+lık), fiillerin kendi niteliklerine ait terimlerdir.

Çatı kavramı üzerinde farklı bakış açılarının olduğu muhakkaktır ancak çatılarda kullanılan ekler hususunda genel itibarıyla görüş birliğine varılmıştır; /-(**I**n)-/, /-(**I**l)-/, /-(**I**ş)-/, /-(**I**t)-/, /-(**D**ir)-/, /-(**D**Ar)-/, /-^or)-/, /-(**I**z)-/, /-(**I**k)-/ ve sıfır /-**ø**-/ biçim birimleri, çatıları meydana getiren ekler olarak kabul edilir. Bunlardan /-(**D**ir)-/, /-(**I**t)-/ ile /-^or)-/² oldurgan ve ettirgen çatıda kullanılan işlek görevli eklerdir³.

¹ Özne olabilen tümleçler eyleyen olarak değerlendirilmiştir. Mesela “Bu yıl, aşırı sıcaklar yüzünden çok bunaldık.” cümlesinde sebep işlevindeki tümleç (aşırı sıcaklar yüzünden), aynı bilgiyi verecek şekilde özne olarak kullanılabilir: Bu yıl, aşırı sıcaklar bizi çok bunalıttı. Söz konusu cümlede “zaman tümleci” eyleyen değerinde değildir.

² /-(**D**ir)-/, /-(**I**t)-/ ve /-^or)-/ ekleri, yeni bir anlama gelecek fiiller türeterek sözlük elemanı da oluştururlar. Ancak bu makalede -söz dizimsel işlevlerinden farklı oldukları için- eklerin türetim özellikleri çatı kavramı dışında tutulmuştur. (Aşağıdaki tabloda, söz konusu biçim birimlerin tam bir yapım eki işlevi üstlendiği birkaç kelime örnek olarak gösterilmiştir.)

/-(D ir)-/, /-(I t)-/ ve /- ^o r)-/ Eklerinin Türetimsel İşleviyle Kullanıldığı Bazı Fiiller	
al- : al-	al-dır- : bir türkü veya şarkıyı kendi kendine söyle-; umursa-, önem ver-; alınganlık göster-
an- : hatırla-	an-dır- : benzer yanları bulun-
git- : git-	gid-er- : ortadan kaldır-, yok et-; dindir-
kır- : kır-, sert şeyleri parçala-	kır-ut- : hoş görünmek çabasıyla cilveli davranışlarda bulun-.
sal- : serbest bırak-	sal-dır- : zarar verici davranışta bulun-

2. Oldurganlık Çatı Eklerinin İşlevleri

Bazı araştırmacılar oldurganlık çatısını ayrı bir başlık hâlinde⁴ bazıları da ettirgenlik çatısının altında⁵ anlatmışlardır. Yaygın olan görüş ve açıklamalara göre söz konusu ekler; nesne alamayan fiillere ulanarak onları nesne alabilir hale getiriyorsa *oldurgan* çatı olarak değerlendirilir⁶ (Yücel, 1999: 229). Oldurgan çatılı cümlelerde, “öznenin yüklemle ilişkisi ettiren – eylem biçiminde değil de sebep olan, aracı olan, sağlayan yani olduran – eylem ilişkisi biçiminde”dir (Börekçi, 2004: 493). Dolayısıyla işlevleri dikkate alındığında, oldurganlık terimini ettirgenlik ile karşılamamak daha uygun görünmektedir. Bu bağlamda ilk olarak oldurgan çatı eklerinin işlevlerini sıralamak gerekecektir:

2.1. Oldurgan çatılı gövdelerde ekin birinci işlevi, *geçişsiz-dönüslü* veya *geçişsiz-oluş* fiil gövdelerini *yapma* anlamıyla *geçişli-kılış*⁷ fiillerine dönüştürmektir:

(*Tak*) *takış*, (*sür*) *sürüş*. → geçişsiz-dönüslü

(*Tak*) *takış-tur*, (*sür*) *sürüş-tür*. → geçişli-kılış

Köylüler köye ulaştı. → geçişsiz-dönüslü

Köylüleri köye ulaşt-tur-di. → geçişli-kılış

Zavallı çocuk hem yetim hem öksüz büyüyecek. → geçişsiz-oluş

Zavallı çocuğu dedesi büyü-t-ecek. → geçişli-kılış

Yemek pişti. → geçişsiz-oluş

Zühal yemeği piş-ir-di. → geçişli-kılış

2.2. Oldurganlık ekleri, *hareket* bildiren *geçişsiz-etken*⁸ çatılı fiil gövdelerini de *geçişli-kılışa* çevirebilir:

<i>sar-: çevrele-, kuşat-</i>	<i>sar-dır-: uyuştur-, anlaştır-; biriyle iyi anlaş-</i>
<i>say-: sayısını bul-</i>	<i>say-dır- : sözünü dinlet-</i>
<i>tut-: eline al-, tut-</i>	<i>tut-tur-: ısrar et-</i>

³ /-(I)z-/ ettirgenlik eki, Türkiye Türkçesinde işlek olarak kullanılmaz.

⁴ bk. Kükey, 1972: 63; Ediskun, 1996: 221-222; Topaloğlu, 1989: 112; Börekçi, 2004: 493...

⁵ bk. Hatipoğlu, 1972: 41; Korkmaz, 1992: 59; Korkmaz, 2003: 555-563; Karaağaç 2013: 388; Daşdemir, 2014: 41...

⁶ Oldurganlık çatısı için şu tanım da yapılmıştır: “Dönüslülük eki almaksızın kök, türemiş veya gövde hâlinde dönüslü gibi kullanılan fiillerin yüklem olması hâlinde cümlede özne ile birlikte derin yapıda zaten var olan nesnenin yüzeysel yapıya değiştirilmiş farklı bir nesne olarak aktarılmasını sağlayan çatı işlevi” (Delice, 2009: 120).

⁷ Oluş fiilinin kılış fiiline dönüşümünü sağlayan bu işlev, *kılışlama* adıyla *görüngü* kategorisi altında da değerlendirilmiştir (bk. Delice, 2009: 110).

⁸ *Etken* başlığıyla listelenen fiillere *kılış* fiilleri, *geçişsiz* terimiyle verilen fiillere de *oluş* fiilleri diyen ve oluş fiillerinin çatı ile ilgisi olmadığını belirtenler de vardır (bk. Delice, 2009: 109).

Şoför durmamış. → geçişsiz-etken

Şoförü dur-dur-mamış. → geçişli-kılış

Kasırğa yüzünden birçok binanın çatısı uçtu. → geçişsiz-etken

Kasırğa birçok binanın çatısını uç-ur-du. → geçişli-kılış

2.3. Sıfır (ø) biçim birimini alan edilgen fiillerde de oldurganlık ekleri, *geçişli-kılış* fiili yapabilmektedir:

Araba durmamış. → geçişsiz-edilgen⁹

Arabayı dur-dur-mamış. → geçişli-kılış

2.4. Söz konusu ekler; tek eyleyenli fiillere¹⁰ ulanarak bunları kılış fiillerine dönüştürürken ihtiyaç duyulan öge sayısını ikiye çıkarır. Artık birinci eyleyen ‘özne’, ikinci eyleyen ‘nesne’dir:

	<i>✓✓ Zeynep’i en zor şartlarda ben büyü-t-tüm.</i>
<i>✓ Görmeyeli ne kadar büyümüştün.</i>	1. eyleyen → Ben: Özne
Tek eyleyen → Sen: Özne	2. eyleyen → Zeynep’i: Nesne
<i>✓ Yüzleri karardı.</i>	<i>✓✓ Yüzlerini karar-t-tılar.</i>
Tek eyleyen → Onların yüzleri: Özne	1. eyleyen → Onlar: Özne
	2. eyleyen → Yüzlerini: Nesne
<i>✓ Köylüler köye ulaşmış.</i>	<i>✓✓ Köylüleri köye ulaş-tır-mışsınız.</i>
Tek eyleyen → Köylüler: Özne	1. eyleyen → Siz: Özne
	2. eyleyen → Köylüleri: Nesne
<i>✓ Uçurtma ne güzel uçuyor.</i>	<i>✓✓ Uçurtmayı ne güzel uç-ur-uyorsun?</i>
Tek eyleyen → Uçurtma: Özne	1. eyleyen → Sen: Özne
	2. eyleyen → Uçurtmayı: Nesne

⁹ Buradaki edilgenlik eki sıfır biçim birimiyle gösterilir: *dur-ø-mamış*. Özne de yapan özne değil, *sözde öznedir*; zira *dur-* eylemini gerçekleştiren başka biri vardır.

¹⁰ Oluş çatılarında ve sıfır biçim birimli edilgen yapıtlı yüklemelerde özne *tek eyleyendir*; bir iki fiil dışında (*hırkasını giyin-* gibi), dönüşlü çatılarda da özne ile nesne *tek eyleyende* örtüşmektedir.

2.5. Aktif diğer ifadeyle yapan özneli ve nesne alamayan fiillere ulanan oldurganlık ekleri, geçişsiz-etken çatıdaki özneyi eyleme konu olan *nesne* şekline, geçişli-kılış fiil tabanındaki özneyi de *aracı eyleyene* (Demircan, 2003: 19) dönüştürür:

Biraz sessiz olun, çocuğu yeni uyu-t-tum. (Uyutan: *ben*; uyuyan: *çocuk*)

Bizi üç kilometre yürü-t-eceklermiş. (Yürüten: *onlar*; yürüyen: *biz*)

“Söyleyin zamane yolcularına; / Ey çifte kumrular, ey güvercinler:

Şu tepeye konmuş nazlı kuğuyu / Ürk-üt-mesinler! ” (A. N. Asya) (ürküten: *zamane yolcuları*; ürken: *şu tepeye konmuş nazlı kuğu*)

2.6. Oldurganlık eklerinden /-Dir-/ eki, çoğunlukla /-(I)ş-/ çatı ekinden sonra gelerek fiilin ardı ardına veya sıklıkla yapıldığını ifade eden gövdeler oluşturur¹¹. Koş(uş)tur-, serp(iş)tir-¹², araştır-, soruştur-, ovuştur-, karıştır-, itıştır-, atıştır-, çekiştir-, kırıştır- vs. sıklık ifade eden çatılardandır (Banguoğlu, 1974: 286, 290; Korkmaz, 2003: 134¹³; Eker, 2006: 368):

Dünya işleri, koş-uş-tur-uyorum işte!

Serp-iş-tir-iyordu kar soğuk gece yarısı. (B. Necatigil)

2.7. Oldurganlık ekleri, art arda tekrar eden hareket fiillerine gelince de fiil gövdesine eylemin çabucak, çok hızlı bir şekilde gerçekleştiği anlamını yüklerler:

Lalayı karakola koş-tur-dular. (R. N. Güntekin)

İçeriye girip de kalem odasına doğru seğir-t-tiği anda odacı sokaktan seslendi. (E. E. Talu)

2.8. Kalıplaşarak atasözleri ve deyimlerin oluşmasında görev alırlar:

Dadan-dir-ma kara gelin, dadanırsa yine gelir. (Aksoy, 1988: 226); *Kasap isterse keçinin boynuzundan yağ çık-ar-ır.* (Aksoy, 1988: 348); *Çok naz âşık usan-dir-ır* vs.

Hafif atla-t- (Aksoy, 1988: 835), *iciğini ciciğini çık-ar-*, *yelkenleri suya in-dir-*, *sakızını gözünün önüne yapış-tur-* (Çocuğunu, değerli bir malını her zaman kolayca görebileceği yerde bulundur-) (Aksoy, 1988: 1025) vs.

¹¹ Banguoğlu, bu fiiller hakkında “karşılıklı ve ettiren çatı eklerinin basitçe üstüüstü gelmesinden oluşmuş fiillerle karıştırmamalı” uyarısında bulunarak bunların *ko-ş-tur-mak* (*atları arabaya*), *ko-ş-tur-mak* (*sağa sola koşmak*) < *koş-uştur-mak* gibi addaş iki ayrı kelime olduğunu, *-iştir-* ekinin kullanışlı edeleme ve yerine göre berkitme fiilleri yaptığını, ayrıca *araştırmak* = *taharri etmek*, *soruşturmak*= *tahkikat yapmak gibi* birçok yalın kavramı karşılayabilecek kelimeler yaratmaya istidadı olduğunu belirtmiştir (1974: 291).

¹² Fiilin *serptir-* şeklini ağızlarda da görmek mümkündür:

Yağmur sep-tir-ir. (‘Yağmur serpiştiriyor.’ Erzurum ağızında)

¹³ Zeynep Korkmaz, burada, ekteki işteşlik ve ettirgenlik işlevinin aşınıp yok olduğunu belirtmiştir.

3. Ettirgenlik Çatı Eklerinin İşlevleri

3.1. Ettirgen çatılı fiiller; nesne alabilen fiil tabanlarına /-(I)t-/ , /-Dİr-/ ve /-°r-/ eklerinden en az birinin getirilmesi ile yapılır. Bu tür cümlelerde eklerin birinci işlevi -bazı gramer kitaplarında yazıldığı gibi¹⁴- eylemin geçişlilik derecesini artırmak değildir. Daha önce de belirtildiği üzere geçişlilik, fiillerin +i'li nesne alabildiklerini gösteren ve bazı fiillerin bünyelerinde bulunan bir özelliktir. Geçişliliğin birinci, ikinci, üçüncü derecede artması, nesnenin de birinci, ikinci, üçüncü derecede artması demektir. Oysa ettirgenlik çatısında nesnede herhangi bir değişiklik olmaz; artan, nesnenin derecesi değil; eyleyen sayısıdır. Aşağıdaki iki cümle bu ifadeyi daha anlaşılır hale getirecektir:

Kitabı ben yazacağım.

*Kitabı **Bülent Bey'e** ben yaz-**dır**-acağım.*

Yazan → Ben: Özne

Yazdıran → Ben: Özne (üst kimse)

Yazılan → Kitap:

Yazan → Bülent Bey: Varma Tümlenci (İçe yerleşik özne / alt kimse)

Nesne

Yazılan → Kitap: Nesne

O hâlde, ettirgenliğin birinci işlevi eyleyen sayısını artırmak, en az üçe çıkarmaktır: yaptıran-yapan-yapılan (veya eyleme konu olan). Bu üç öge, eylemin gerçekleşmesi için zorunludur¹⁵.

*Mutfak dolaplarını Emre Usta 'ya yap-**tır**-dık.*

1. eyleyen: yaptıran; ben → Özne

2. eyleyen: yapan; Emre Usta → Varma Tümlenci (İçe yerleşik özne)

3. eyleyen: yapılan; mutfak dolapları → Nesne

*Yusuf, **senin geleceğini** onlara duy-**ur**-muş.*

1. eyleyen: duyuran; Yusuf → Özne

2. eyleyen: duyan; onlar → Varma Tümlenci (İçe yerleşik özne)

3. eyleyen: duyurulan; **senin geleceğin** → Nesne

*Evi Sevgi 'ye mi temizle-**t**-eceksin?*

1. eyleyen: temizleten; sen → Özne

2. eyleyen: temizleyecek olan; Sevgi → Varma Tümlenci (İçe yerleşik özne)

3. eyleyen: temizlenen; ev → Nesne

¹⁴ bk. Kükey, 1972: 64; Gencan, 2001: 364; Bilgegil, 1984: 276 vs.

¹⁵ Nesne veya içe yerleşik özne yazılmasa dahi cümledeki veya bağlamdaki anlamdan söz konusu öğelerin varlığı rahatlıkla tespit edilebilir: *Yaptırdım. (Bir şeyi bir kişiye ben yaptırdım)* gibi.

Görüldüğü üzere ettirgenlik çatısı nesnelere bir değişikliğe sebep olmamaktadır. Bu yüzden ettirgenliği, nesnesine göre çatıların içinde değerlendirmem gerekir¹⁶.

3.2. Biri(leri)ne bir şeyi gönüllü olarak yaptırmak, biri(leri)nin bir şey yapmasına yardım etmek, ettirgenliğin öne çıkan işlevlerinden biridir:

Emlakçı, evin bütün odalarını size gez-dir-ecek.

Doktor, hastaya ilacını iç-ir-di. (Doktor hastanın ilacı içmesine birisi aracılığıyla yardım etmiş¹⁷ veya ilacı kendi elleriyle hastaya içirmiştir¹⁸.)

3.3. Biri(leri)ne bir şeyi zorla yaptırmak da ettirgenliğin en sık görülen işlevlerindedir:

Yazmayana yaz-dir-ırlar.

Bütün bulaşıkları bana yıka-t-ıyorsun.

İnşaatı bir yıllığına durdur-t-muş.

*Doktor, hastaya ilacını iç-tir-di*¹⁹.

Bu işlevde birden çok ettirgenlik eki üst üste kullanılabilir. Ek sayısı arttıkça gönüllülük kavramı, yerini zorlamaya bırakır; böylece hem zorlama seviyesi hem de eyleme katılan kişi sayısı artmış olur²⁰. Aşağıdaki örnek cümlelerde²¹ bu durum daha açıkça görülecektir:

-Erler yürü-ø-dü.

→ Etken, geçişsiz. (Tek eyleyen:

Ö+Y)

¹⁶ Bazı eserlerde ettirgen fiiller, “nesnelere göre fiiller” başlığı altında anlatılmıştır. bk. Bilgegil, 1984: 276; Kükey, 1972: 64.

¹⁷ *Doktor hastaya [hemşire aracılığıyla] ilacını içirdi.* Bu durumda eyleyen sayısı dördür:

1. içirmeyi emreden veya isteyen (doktor),
2. içirmeye aracı olan (hemşire),
3. içen (hasta),
4. içilen (ilaç).

Şunu da belirtmek gerekir ki eyleyen sayısının üçten fazla olması zorlama olabileceğini hissettirir.

¹⁸ İlacın içilmesine birisi aracılık etmemişse eyleyen üç kişiden oluşur:

1. içiren (doktor),
2. içen (hasta),
3. içilen (ilaç).

¹⁹ “Doktor, hastaya ilacını içtirdi.” cümlesinde; *içir-*’ten farklı olarak bir zorlama hissedilmektedir. Buradaki zorunlulukta, *-tir-* ekinin *-it-* ve *-ir-*’den müteşekkil olmasının da payı vardır (Konuyla ilgili olarak bk. Banguoğlu, 1974: 418; Gencan, 2001: 363; Korkmaz, 2003: 560). Zira cümle, bağlama göre “Hasta ilacını içmek istemiyordu, doktor içmesi için onu zorladı.” şeklinde algılanabilmektedir. Yine bağlama göre, hasta ilacını gönüllü olarak içecekse doktor, başka biri aracılığıyla (hemşire, hasta bakıcı vb.) hastanın ilacı içmesini sağlayacak; bu durumda da eyleyen sayısını bir kişi daha artırmış olacaktır.

²⁰ En fazla üç ettirgenlik eki üst üste kullanılabilir (Oldurganlık eki, ettirgen olarak değerlendirilmemiştir):

çıkart-t-tir-t- gibi.

²¹ Bu bölümdeki örnek cümleler *Türk Dilinde Çatı* kitabından alınmıştır (Demircan, 2003: 21).

-Çavuş erleri yürü-**t-tü**²².

→ Oldurgan, geçişli. (İki eyleyen:

Ö + N + Y)

-Teğmen çavuşa erleri yürü-**t-tür-dü**.

→ Ettirgen, geçişli. (Üç eyleyen:

Ö + Vr.T./İYÖ+N+Y)

-Albay, teğmen aracılığıyla çavuşa erleri yürü-**t-tür-t-tü**. → Üst Ettirgen, geçişli. (Dört eyleyen:

Ö+Vs. T./Örtülü Ö. + Vr.T./İYÖ+N+Y)

3.4. Geçişli fiillere ulanmasına rağmen eyleyen sayısını artırmayan, cümlede yine iki eyleyen (özne ve nesne²³) bulunduran yapılarda, ettirgenlik ekleri, cümledeki anlamı ve eyleyenleri kuvvetlendirmek, pekiştirmek maksadıyla kullanılmaktadır. Bu görevi tarihi lehçelerde de en çok /-(I)t-/ ettirgenlik eki üstlenmiştir²⁴:

*Ağzımı kapadım. → Ağzımı kapa-**t-tim**.*

*Sen de ipleri kopar. → Sen de ipleri kopar-**t** gibi.*

Su kenarında davulcu mendilini ıslayarak tıraşlı kafasına yapıştırdı. (S. F. Abasıyanık)

*→ Müfettiş, gazete sahibini iyice ısla-**t-tıktan** sonra bastonunu, şapkasını aldı, küfrederek kapıdan çıktı. (R. N. Güntekin)*

*Oğlum, uçurtmayı ne güzel uçurdun öyle. → Oğlum, uçurtmayı ne güzel uçur-**t-tun** öyle.*

*Yüzünü saçlarıma sürdü. → Yüzünü saçlarıma sür-**t-tü**. ('Dokundurmak' anlamında.)*

*Yolunu şaşmış.²⁵ → Yolunu şaş-**ır-mış**. (Farklı örnekler için bk. Tuna, 1986: 395)*

3.5. Ettirgenlik çatı ekleri, genellikle olumsuz durumlarda bir işe iradesizce, istemeden sebep olma işlevini de taşırlar. Bu işlevde kullanılan çatı eki /-Dir-/ biçim birimidir (Korkmaz, 2003: 126):

*Çantasını kap-**tır-mış**. (Banguoğlu, 1974: 276)*

*Cüzdanını çal-**dır-mış**.*

*Arabasını sürt-**tür-müş**...*

*Elbisemi buruş-**tur-muşsun!***

*Yaktın yan-**dır-dın** beni...*

²² bk. Oldurganlık Çatı Eklerinin İşlevleri (Madde başı 2.5.)

²³ Nesne, yalın hâlde deyim anlamlı birleşik fiilin içinde de bulunabilir: "ayak dire- → ayak dire-**t**" (Tolkun, 2007: 133)

²⁴ *abi-t-*: gizle-, sakla- (Ercilasun, Akkoyunlu, 538); *ay-t-*: söyle-, *és-it-*: hafif rüzgâr es-, *kay-it-*: dön-, yüz çevir-, *yık-it-*: yık- (Kara, 2011: 84-85) vs.

²⁵ "Danışan dağı aşmış, danışmayan yolu şaşmış." atasözünde de kullanılır.

Toplantıyı gecik-tir-dikleri için özür dilemeleri gerekirdi.

3.6. Eylemin gerçekleşmesi için *hoş görüp göz yumma* (Deny, 1941: 351), *izin verme*, daha çok da *izin vermeme* anlamlarında fiil gövdeleri oluştururlar:

Ayakkabıyı çıkaracak oldular, ben dokun-dur-muyorum ki adamlar çıkarsınlar. (M. Ş. Esendal)

Koleksiyonunu kimseye elle-t-mez.

Minik yaramazın bu gün huysuzluğu üzerinde, kendini öp-dür-müyor.

3.7. Eklendiği fiilin anlamına zıtlık katarak tersi bir durum meydana getirirler:

yut-: oyunda kazan- × yud-uz- (ağızlarda): oyunda kaybet-, yenil- (Gemalmaz, 1995: 343)

**arta-: mahvol- × arta-t-: mahvet- (Von Gabain, 1974: 83, akt. König, 1983: 120)*

3.8. Oldurganlık ekleri gibi ettirgenlik çatı ekleri de kalıplaşarak deyim anlamlı birleşik fiil veya atasözlerinde bulunabilirler:

Biri(leri)ni ye-dir-ip iç-ir- (besle-: Seni yedirip içiren benim.);

Bülbül gibi konuş-tur- (itiraf ettir-);

(birinin) çenesini aç-tur- (söz fırsatı ver-)

Biri(leri)ni başka biri(leri)nin üzerine söyle-t- (kötü kötü konuş-: Onu bana söyletme şimdi!)

Aç-tur-ma kutuyu, söyle-t-me kötüyü.

Bıçağı kes-tir-en kendi suyu, insanı sev-dir-en kendi huyu.

Sonuç

/-Dir-/, /-(I)t-/, /-r-/ ile /-(I)z-/ ekleri, oldurgan ve ettirgen çatı kavramı alanına giren biçim birimlerdir. Bunların “ettirgenlik” başlığı altında toplanıp toplanamayacağı işlevlerinin ortaklığına bağlıdır. Oldurganlık ekleri; nesne alamayan dönüşlü fiilleri, oluş fiillerini, hareket bildiren etken fiilleri ve sıfır biçim birimini alan edilgen fiilleri *yapma* anlamıyla *geçişli-kılış* gövdelerine dönüştürürler. Söz konusu fiil gövdeleri iki eyleyene ihtiyaç duyar: özne ve nesne. *Yapan* öznel fiillerde, geçişli-kılış çatısındaki özne *aracı eyleyen* konumundadır. Fiilin ardı ardına, sıklıkla veyahut çok çabuk, hızlıca gerçekleştiğini ifade eden görevli elemanlar da oldurganlık ekleridir. Ettirgenlik ekleri ise; nesne alabilen fiil kök, köken veya gövdelerine

gelerek cümledeki eyleyen sayısını en az üçe çıkarır: işi yaptıran, işi yapan, işten etkilenen veya işe konu olan. Ettirgenlik ekinin sayısı arttıkça cümledeki eyleyen sayısı da orantılı olarak artar.

En çok üst üste gelen ek, ettirgenlik çatısına aittir. Ettirgenlik ekleri; cümleye, ekin niteliğine ve bağlama göre, biri(leri)ne gönüllü ya da zorla bir iş yaptıрма anlamı kazandırır. Cümledeki anlamı ve eyleyenleri kuvvetlendirebilirler (Üst ettirgenlikte zorlama anlamı daha kuvvetlidir). Ayrıca olumsuz bir fiilin irade dışında gerçekleşmesine sebep olabilir; fiilin anlamına zıtlık katarak tersi bir durum meydana getirebilirler.

Bu durumda oldurganlık ve ettirgenlik çatı eklerinin cümledeki anlam ve işlevlerinden yola çıkarak birbirlerinden farklı terimler olduğu açıkça söylenebilir. Her iki terimin de ortak noktası, fiil kök veya gövdelerine aynı biçim birimlerle eklenmeleridir. Kalıplaşmış ifadelerde, deyim ve atasözlerinde bulunmaları işlevlerini değiştirmemektedir.

Kaynaklar

- ADALI, O. (2004). *Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler*. 2. Baskı., İstanbul: Papatya Yay.
- AKSAN, D. (1983). (Yöneten ve Yayına Hazırlayan), Atabay, N., Kutluk, İ. ve Özel, S. *Sözcük Türkleri*. Ankara: TDK Yay.
- AKSOY, Ö. A. (1988). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 1. Atasözleri Sözlüğü 2. Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp Yay.
- BANGUOĞLU, T. (1974). *Türkçenin Grameri*. İstanbul: Baha Matbaası.
- BENZER, A. (2011). Türkçe Öğretiminde Çatı Konusu ve Biçime Dayalı Yeni Bir Sınıflama. *Türkçe Eğitimi ve Öğretimi Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 34-62.
- BİLGEGİL, M. K. (1984). *Türkçe Dilbilgisi*. 3. Baskı. İstanbul: Dergâh Yay.
- BOZ, E. (2012). *Türkiye Türkçesi Biçimsel ve Anlamsal İşlevli Biçimbilgisi (Tasnif Denemesi)*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- BÖREKÇİ, M. (2004). Türkçe Öğretimi Bakımından Çatı Kavramı. *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*, Ankara: TDK Yay., 487-499.
- BÖREKÇİ, M. (2009). *Türkiye Türkçesinde Yapı ve İşlev Bakımından Sözcükler*. Erzurum: Eser Ofset Matbaacılık.
- DAŞDEMİR, M. (2014). *Oklama Yöntemiyle Türkçenin Yapısal-İşlevsel Söz Dizimi*. Erzurum: Eser Basım Yayın Dağıtım Matbaacılık.
- DELİCE, H. İ. (2009). Oldurgan Çatı İşlev Açısından Nasıl Tanımlanmalıdır? *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 33(1), 107-120.
- DEMİRCAN, Ö. (2003). *Türk Dilinde Çatı*. İstanbul: Papatya Yay.
- DENY, J. (1941). *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*. (çev. Ali Ulvi Elöve). İstanbul: Maarif Matbaası.
- DİLÂÇAR, A. (1971). Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 83-145.
- EDİSKUN, H. (1996). *Türk Dilbilgisi*. 5. Baskı. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- EKER, S. (2006). *Çağdaş Türk Dili*. 4. Baskı. Ankara: Grafiker Yay.

- ERCİLASUN, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: TDK Yay.
- ERGİN, M. (1986). *Türk Dil Bilgisi*. 14. Baskı. İstanbul: Boğaziçi Yay.
- GEMALMAZ, E. (1995). *Erzurum İli Ağzıları (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler) I-III, 3. Cilt*. Ankara: TDK Yay.
- GENCAN, T. N. (2001). *Dilbilgisi*. Ankara: Ayraç Yayınevi.
- GRUNİNA, E. A. (2000). Fiil Çatısı Üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, [2000] 1997*, 195-213.
- GÜLENSOY, T. (2000). *Türkçe El Kitabı*. Ankara: Akçağ Yay.
- GÜLSEVİN, G. (1999). Çatı Ekleri Üzerinde Kullanılabilen Ekler. *Türk Gramerinin Sorunları II*, Ankara: TDK Yay., 203-223.
- HACIEMİNOĞLU, N. (1984). *Yapı Bakımından Türk Dilinde Fiiller*. Cönk Yay.
- HATİBOĞLU, V. (1972). *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*. 2. Baskı. Ankara: TDK Yay.
- HAZAR, M. (2013). Türkiye Türkçesi Sözlüğünde Çatı Eklerinin Kullanımına Art ve Eş Zamanlı Toplu Bir Bakış. *TÜBAR (Türklük Bilimi Araştırmaları)-XXXIV*, 149-178.
- KARA, F. (1996). *Sait Faik'in Kısa Hikâyelerinde Söz Dizimi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KARA, F. (2011). *Zebân-ı Türkî (Kelür-nâme) İnceleme-Metin-Dizin*. Erzurum: Fenomen Yay.
- KARAAĞAÇ, G. (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.
- KARAHAN, L. (1999). *Türk Gramerinin Sorunları II*. Ankara: TDK Yay.
- KARPUZ, H. Ö. (2009). Türkiye Türkçesindeki Eylem Çatılarının Yeniden Yapılandırılması ve Yeni Terim Önerileri. *Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu 25-27 Nisan 2007*, Erzurum, 651-656.
- KOÇ, N. (1992). *Açıklamalı Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- KOÇ, N. (1996). *Yeni Dilbilgisi*. 3. Baskı. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- KORKMAZ, Z. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.
- KORKMAZ, Z. (1999). Türkiye Türkçesinde Fiil Çatısı Üzerine Görüşler (Alm. Diathesis, Fr. Voix, İng. Voice, Osm. Binâ, Fiil Binâsı). *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten [1999] 1996*, 159-165.
- KORKMAZ, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: TDK Yay.
- KÖNİG, G. (1983). Türkçede Çatı. *H. Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi (Özel Sayı 1983)*, 111-126.
- KÜKEY, M. (1972). *Uygulamalı Örneklerle Türkçede Fiiller*. Ankara: Ongun Kardeşler Matbaası.
- LÜBİMOV, K. (1963). Çağdaş Türkiye Türkçesinde Çatı Kategorisi ve Çatı Ekleriyle Türetilen Fiiller. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi, XIII(147)*, 150-155.
- ÖZKAN, M. ve Sevinçli, V. (2011). *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi (Kelime Çözümlemeli)*. 3. Baskı. İstanbul: Akademik Kitaplar.
- TOLKUN, S. (2007). Eski Türkçedeki -d- Pekiştirme Ekinin Özbekçe ve Türkiye Türkçesindeki İzleri. *İlmî Araştırmalar*, 23, 131-138.
- TOPALOĞLU, A. (1989). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ötüken Yay.

- TUNA, O. N. (1986). Türkçede Transitive – Causative “Geçişli-Ettirgen” Fiiller ve Bunlarla İlgili Morfoloji ve Öğretim Meselelerinin Çözümü. *IÜ Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXIV-XXV, 381-427.
- ÜSTÜNOVA, K. (2012). Geçişlilik-Geçişsizlik Nitelikleri Değişken Olabilir mi? *Turkish Studies*, 7(2), 7-14.
- VARDAR, B. (1998). (Yönetiminde), Güz, N., Huber, E., Senemoğlu, O. ve Öztokat, E. *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. 2. Baskı. İstanbul: ABC Kitabevi AŞ.
- YILMAZ, E. (2003). Türkiye Türkçesinde İkili Çatı Sorunu ve Bunun Öğretimi ile İlgili Meseleler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, [2003] 2001, I-II(44), 251-289.
- YÜCEL, B. (1999). Türkiye Türkçesinde Fiil Çatıları. *Türk Gramerinin Sorunları II*. Ankara: TDK Yay.